

УДК 1:316.3

Галина Дьяковська

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядається концептуалізація соціальної пам'яті у соціально-філософському дискурсі. Соціальну пам'ять представлено як засіб самоідентифікації спільнот. Автор виходить з визначення соціальної пам'яті як механізму відбору, кодування і збереження інформації. Розглянуто нарратив як один із кращих мнемоніків.

Ключові слова: соціальна пам'ять, спільнота, самоідентифікація, нарратив.

Dyakovskaya G. Conceptualization of the social memory in the sociophilosophical discourse

The article is devoted to the investigation of the concept of the social memory in the social-philosophy discourse. The social memory is examined as a way of self-identification of societies. The author considers social memory as mechanism of choice, coding, transmission and conservation of the information. Narrative as the best mnemonic is also presented and examined.

Key words: social memory, societies, self-identification, narrative.

Дьяковская Г. Концептуализация социальной памяти в социально-философском дискурсе

В статье рассмотрена концептуализация социальной памяти в социально-философском дискурсе. Социальную память представлено как способ самоидентификации социальных групп. Автор определяет социальную память как механизм отбора, кодирования и сохранения информации. Рассмотрено нарратив как один из лучших мнемоников.

Ключевые слова: социальная память, сообщества, самоидентификация, нарратив.

На сучасному етапі розвитку суспільства, де значне місце посідають інформаційні процеси, соціальна пам'ять стає міждисци-

плінарною проблемою. Соціальні трансформації в сучасному світі дозволяють говорити про формування нового типу соціальної реальності, яка ґрунтується не на прив'язці до певних топосів: місць розташування та чітких кордонів національних держав, а на інформаційних потоках, що існують у вигляді інформаційних мереж.

Соціальна пам'ять, володіючи такими характеристиками як суб'єктивність і рефлексивність, здатна визначити та обґрунтувати значимість змісту актів свідомості і зафіксувати це утримання в різних формах ноєматичної предметності. Соціальна пам'ять проявляється не як проста складова індивідуальних спогадів, а як певний, гранично складний і суперечливий, інтенціональний процес відтворення минулого в актуальному сьогоденні.

У сучасній соціально-філософській літературі розуміння соціальної пам'яті як структури, не зумовленої конкретними історичними або соціальними умовами, виявилось пов'язаним зі структуралізмом К. Леві-Стросса. Е. Дюркгейм, М. Хальбвак досліджували пам'ять функціонально; П. Бергер, Е. Гуссерль, Т. Лукман, П. Рікер, А. Шюц розглядали пам'ять феноменологічно, встановлюючи відповідності між запасом соціальних спогадів і життєвим світом людини. Я. Ассман, Ю. М. Лотман аналізували соціальну пам'ять у її культурному вимірі; Р. Барт, Ж. Лакан, М. Фуко зосередили свою увагу на розкритті позачасових структур пам'яті; постструктуралістський аналіз Ф. Анкерсмита, Ж. Дерріда, Х. Уайта дозволив говорити про динаміку в розгляді феномена соціальної пам'яті. Дослідження пам'яті в сучасній українській філософській думці представлені роботами О. Г. Мормуль, Н. М. Спасенко, Л. В. Стародубцевої та ін.

Крім того, концепт соціальної пам'яті ще не набув того теоретичного обґрунтування, на який він має право, насамперед, дякуючи практичній значимості. У вітчизняній науці залишаються не достатньо дослідженими основні форми буття соціальної пам'яті, до яких належить і наратив.

Соціальна пам'ять, що являє собою ретроспективний різновид соціальної інформації, яка відповідає за передачу даних про минулі стани соціальної системи, стає не просто засобом соціального управління, але й важливим чинником детермінації соціальних процесів і процесів індивідуального пізнання.

В. Колеватов у роботі «Соціальна пам'ять і розуміння» обґрунтовує впровадження терміна «соціальна пам'ять» та пропонує інформаційний підхід у її дослідженні. Пам'ять, виступаючи як істо-

ричне і специфічне пригадування, охоплює і нашу самосвідомість. Пам'ять допомагає формувати вимоги, які висувають до людини соціокультурні відношення.

Соціальна пам'ять виникає з того моменту, коли людина починає усвідомлювати себе не просто членом родової, кланової спільноти, а вільним суб'єктом, який здатен самостійно визначати ціннісно-сміслові орієнтири свого буття. Соціальна пам'ять здатна включити до свого змісту те, що є, і те, що тільки буде, але латентно присутнє, має статус буття тут і зараз. Якщо історична пам'ять має на увазі звернення до одиничних фактів і способів їх сучасної репрезентації, то соціальна пам'ять, в першу чергу, розуміється як універсальний феномен конструювання минулого у сучасних соціально-політичних інтересах. Вона у своїй інтенції спрямована на досягнення ціннісно-сміслового консенсусу, на противагу пам'яті історичній, яка прагне зберегти і передати дійсні знання про минуле.

Як вважає Д. Анікін: «Національна ідентичність, яка засновується на збереженні у пам'яті соціального суспільства подій національної історії, стає дискомфортною, що змушує індивіда шукати альтернативні способи ідентифікації – через зіставлення себе, в першу чергу, з іншими соціальними спільнотами або через набуття віртуальної ідентичності» [1, с.8].

Нормальне функціонування системи не вичерпується потребою в інформації про процеси, які відбуваються на теперішній момент, і прогнози майбутнього розвитку соціальної системи, оскільки інформація, яка виробляється, не зникає після виконання своєї функції, але зберігається, відіграючи важливу роль у соціальних процесах. Суспільство не може існувати без минулого, оскільки «збереження спадковості у житті соціальних організмів і, таким чином, їх цілісності, залежить від способів організації і засобів збереження інформації про минуле» [2, с. 37].

Людина і людство в цілому здатні нормально розвиватися лише за умови чіткого уявлення про те, яке смислове значення має їх діяльність. Буття соціальної пам'яті в її іманентності не потребує існування реальності, навпаки, реальність для того, щоб бути виокремленою із забуття, потребує соціальної пам'яті, оскільки вона здатна надати реальності статус буття, яке зафіксовано у події.

Виходячи з трактування соціальної пам'яті як ретроспективного типу соціальної інформації, В. Колеватов зосередив свою увагу на вивченні механізмів передачі інформації та їх зв'язку із соціальними змінами. Матеріальним носієм інформації є знак. «Інфор-

мація може зберігатися у суспільстві у два способи: по-перше, у пам'яті індивідів, яка ґрунтується на нейропсихічних механізмах; по-друге, за допомогою зовнішніх для індивіда засобів, які створені людиною для збереження інформації і забезпечення довготривалого зберігання матеріальної форми знаку» [2, с. 79].

«Поняття соціальної пам'яті тісно пов'язане з такими філософськими категоріями, як відображення, суспільна та індивідуальна свідомість, пізнання, істина та ін.» [2, с. 74]. Говорячи про особливості соціальної пам'яті, В. Колеватов зазначає, що «соціальна пам'ять – це, перш за все, функціонування засобів збереження соціально важливої інформації, без якої неможливе існування колективів, соціальних груп і суспільства в цілому. Збереження та передача інформації може здійснюватися за допомогою різноманітних засобів. У розвитку суспільства і людини виокремилися способи і засоби реалізації цієї функції, які носять гетерогенний характер...» [2, с. 79]. Отже, будь-яка інформація, як вже зазначалося, може зберігатися у суспільстві у пам'яті індивідів, яка ґрунтується на нейропсихічних механізмах і за допомогою зовнішніх засобів, які створені людиною для збереження цієї інформації і забезпечують тривале збереження матеріальної форми знаку.

Дослідник у своїй роботі «Соціальна пам'ять і пізнання» звертає увагу на те, що світогляд як метод пізнавальної діяльності можна розуміти як процес взаємодії індивіда з об'єктивно наявною системою соціальної пам'яті. Навіть якщо уявити процес розвитку й функціонування світогляду як пасивного засвоєння індивідом певного обсягу інформації, яка циркулює у суспільстві, все одно виникає питання про природу селективного механізму, який відбирав би ту інформацію, яка увійде до людської свідомості. Тому необхідно говорити не лише про механізм відбору, але й про механізм переробки інформації.

Таким чином, на нашу думку, варто дотримуватися думки про те, що соціальна пам'ять у жодному разі не виступає у вигляді пасивної системи чи утворення, яке просто фіксує ту чи іншу інформацію, вона виступає однією з умов соціалізації людини, основою існування і життєздатності суспільства, а також важливим зв'язком минулого із сучасним.

Соціальна пам'ять є важливим компонентом культури і разом з тим виступає транслятором різноманітних культурних значень, створюючи при цьому символічний текст. Виступаючи різновидом соціального буття, вона розглядається і як знакова система,

яка здатна зберігати і надавати знакову інформацію, на що вказував Ю. М. Лотман. Символічна природа пам'яті виступає умовою культурного досвіду. Ю. М. Лотман символ назвав механізмом пам'яті та її єдності, що не дозволяють перейти в ізольовані хронологічні пласти. Ю. М. Лотман вважає, що символи допомагають підтримувати спадковість пам'яті, завдяки чому у механізмі пам'яті відбувається перенос семантичних утворень через прошарки культури, здійснюючи, з одного боку, єдність хронологічних прошарків культури, з іншого боку, реалізуючи в інваріантності ігри різних семантичних комбінацій. У динамічному процесі культури символ здатний втрачати і накопичувати смисли. «Текст-символ конденсує пам'ять, зберігає творчі здібності в процесах пам'яті і застерігає від «мозаїки» розрізнених моментів в історії» [3, с. 160]. Отже, вагома частина процесу освоєння та обробки людиною інформації відбувається на базі зображення та мови або їх комбінації.

Х. Уайт порівнює минуле з текстом. Як і текст, минуле володіє значенням, яке ми намагаємося виявити, здійснити інтерпретації, що складаються з лексичних, граматичних, синтаксичних і семантичних елементів. Для інтерпретації минулого нам необхідний основний принцип, який показав би нам, як розуміти це минуле, як до нього ставитися. Цей основний принцип знаходить своє втілення в наративі, потенціал якого має інструментальний характер і виконує роль механізму організації людського соціального досвіду, він не лише засіб самоідентифікації, але й спосіб досягнення соціальних цілей. Наратив як форма буття соціальної пам'яті виявляється способом надання сенсу людським діям і практикам ідентифікації та уяви, організуючим переживання суб'єктів в часі, нормативно впорядкує хід подій, інакше кажучи, обґрунтовує ідентичність суб'єкта в певному уявленні про плинність буття.

Суспільні наративи пам'яті не виключають наративів індивідуальної пам'яті. По суті – це двосторонній процес: колективна пам'ять інформує індивідуальну пам'ять, розширює її і представляє домінуючу пам'ять.

Пам'ять лежить в основі навчання, засвоєння знання, а для цього існують спеціальні мнемонічні засоби, які допомагають краще запам'ятовування і до яких безпосередньо належить наратив як один із кращих мнемоніків. Людська діяльність, виступаючи символічно опосередкованою, складається з внутрішніх інтерпретацій самої дії, тому саме інтерпретація конститує дію. Дія, своєю чергою, відрізняється від простого прояву волі своїм входженням в хід

речей. Як зазначає П. Рікер: «Дії, як і книги, є творами, які відкриті багатьом. Крім того, дія з самого початку несе в собі первинну схожість зі знаками в тій мірі, в якій вона формується за допомогою знаків, правил, значень» [4, с. 126].

Оскільки пам'ять допомагає нам відчувати, виразити світ, в якому ми живемо, робота пам'яті аналогічна будь-якому виду фізичної або розумової роботи, яка вмонтована в клас, гендер і владні відносини, і тому визначає те, що пам'ятається або забувається. Тим самим пам'ять відіграє роль критерію ідентичності. Надійні текстові способи фіксації пам'яті можуть пережити спільноту, в якій цей тип пам'яті функціонував, стаючи з плином часу предметом фахових історичних досліджень. В іншому випадку, соціальна пам'ять може зникнути, не залишивши після себе жодних слідів, окрім окремих фрагментів, які зберігаються як сакральні знання, що не піддається верифікації саме через свою чужорідність подальшої культурної традиції.

У соціальній пам'яті будь-якого суб'єкта наративи синкретично поєднують у собі ціннісний, понятійний та образний елементи і активізуються шляхом асоціативної навігації. Кожен суб'єкт є носієм наративів макрогрупових, національних, цивілізаційних, загальнолюдських та ін.

Наративізація соціальної пам'яті набуває прагматичного характеру, оскільки надає подіям не просто сенс, а певний сенс і з певними цілями. Крім того, подібна прагматика стає необхідною, щоб зберегти відповідну соціальну спільноту, соціальний статус тощо. Отже, надання наративної форми дозволяє соціальним об'єктам утриматися в пам'яті і тим самим мати значення в культурі.

Основною функцією соціальної пам'яті є самоідентифікація певної спільноти через підкреслення її відмінностей від інших спільнот і применшення можливих розбіжностей усередині неї самої. Соціальна реальність припускає існування соціальної пам'яті як носія ідентифікації та проєкції.

Д. О. Анікін зазначає: «Різке прискорення перетворень, зміна самих механізмів соціалізації та залучення індивіда до соціальних цінностей роблять особливо актуальною проблему відношення людини і соціальної групи, до якої вона належить, зі своїм минулим» [1, с. 7].

За допомогою певних процедур: ідентифікації, проєкції, соціальної символізації індивіди привласнюють знаки пам'яті, у відомому сенсі, ототожнюючись із ними і, через них, з певними групами.

Існування певної репрезентації минулого виявляється можливим тільки через зацікавленість тієї або іншої соціальної спільноти в пролонгуванні свого існування в історичній ретроспективі, оскільки тільки така ідентифікація дозволяє створити стійкий критерій відділення «своїх» від «чужих». Як тільки пам'ять окремої спільноти отримує необхідні умови для фіксації, то можна говорити про те, що відбувається історизація пам'яті, її перетворення на текст.

Кожна соціальна група оперує своїми критеріями для визначення і запам'ятовування важливих фактів. Соціальні рамки різних соціальних груп, як правило, не збігаються, саме тому кожна група формує свій образ минулого, який покликаний забезпечити чітку самоідентифікацію будь-якого індивіду, що належить до певної спільноти. «Колективна пам'ять, яка існує у певній соціальній групі, характеризується двома основними характеристиками: своєрідністю і довговічністю. Своєрідність полягає у прагненні зменшити відмінність на користь внутрішньої єдності, яка відрізняє цю групу від інших. При цьому суть своєрідності полягає у тому, що внутрішню єдність група набуває лише під час співвідношення з аналогічними соціальними утвореннями... Довговічність соціальної пам'яті проявляється у прагненні гранично віддалити початковий пункт виникнення цієї соціальної групи і представити її існування як лінійне існування, яке протікає безперервно від зародження до теперішнього стану» [6, с. 48-49].

У серії своїх досліджень М. Хальбвас зазначив, що кожна пам'ять, якою володіє будь-яка соціальна група, обмежена в часі і просторі. На думку дослідника, вона відрізняється від історії двома головними рисами. По-перше, в ній немає чіткого поділу на періоди або схеми, що притаманно історичній науці. Пам'ять – це безперервний перебіг думок, і вона зберігається тільки у свідомості тієї групи, яка її підтримує. Забуття подій і постатей викликано не антипатією, відразою чи байдужістю, а зникненням тих груп, які зберігали пам'ять про них. По-друге, якщо історія як наука прагне до універсальності, і при всіх поділах на національні історії або історії за періодами, є тільки одна історія, то одночасно існують кілька варіантів колективної пам'яті. Це визначається одночасним існуванням багатьох груп, і в житті людина виявляється пов'язаною не з однією, а багатьма з них. «У кожній з цих груп, – пише Хальбвас, – своя історія. У ній можна розрізнити постаті та події. Але вражає нас те, що в пам'яті, однак, на пере-

дній план виступають подібності. Розглядаючи своє минуле, група відчуває, що вона залишилася тією ж, і усвідомлює свою самотождність в часовому вимірі ... Але група, що живе, перш за все, для самої себе, прагне увічнити ті почуття і образи, які складають матерію її думки» [5, с. 75]. Отже, саме Хальбакс висловив справді глибоку ідею про пам'ять як найважливіший чинник самоідентифікації соціальної чи будь-якої іншої групи.

Враховуючи, що соціальна пам'ять – безперервний процес, де будь-яке суспільство або спільнота формує свою ідентичність за рахунок реконструкції свого минулого, функції соціальної пам'яті виявляються процесами соціального оцінювання, соціального нормування і соціального контролю будь-якої соціальної групи. Залежно від ціннісних настанов соціальних спільнот, стадій життєвого циклу соціальних систем і рівнів соціальної реальності функціональні компоненти пам'яті можуть фіксувати й відтворювати знання як стабілізуючого, так і дестабілізуючого значення.

Отже, соціальна пам'ять відіграє величезну роль для повноцінного та стабільного існування певної соціальної спільноти. У процесі формування соціальна пам'ять проходить стадії відбору і, відповідно, витіснення соціальної інформації до несвідомого. На першій стадії відбувається відбір з численних соціальних практик і накопичення соціально важливої інформації. На стадії типізації практики, що повторюються багато разів і, відповідно, звичні практики типізуються у соціальній пам'яті в обмежену кількість доступних і зрозумілих цьому соціуму дій (власні значення) у вигляді звичаїв, традицій, які в ситуації невизначеності діють автоматично. На третій стадії відбувається поповнення несвідомої ділянки соціальної пам'яті набутих досвідом. На кожній з цих стадій закладаються основи регулювання реальних соціальних процесів, механізм яких полягає в напруженій взаємодії в пам'яті соціально конструктивних та соціально деструктивних її компонентів з виробництвом у підсумку параметрів порядку, що стабілізують соціальну динаміку.

Крім того, соціальна пам'ять, будучи рухомою структурою, реагує на соціальні зміни у своїй структурі і здатна здійснити переорієнтацію свідомості соціальних суб'єктів на ті чи інші стабілізуючі й дестабілізуючі зміни. Соціальна пам'ять – це механізм, який зберігає у свідомості спільноти моделі поведінки, які існували в минулому. Але вона ж на основі цього досвіду формує сучасні моделі поведінки. Пам'ять може грати у реформах роль як активного, так і стримуючого чинника.

Отже, соціальна пам'ять є умовою єдності кожної соціальної спільноти, оскільки у ній виявляються особливості способів комунікації та діяльності індивідів, відбувається збереження і передача соціального досвіду. Соціальна пам'ять має реконструктивний характер, тобто імпліцитні ідеї, ступінь релевантності рівно як і знання про минуле, що транслюється нею, безпосередньо пов'язані з актуальною для теперішнього моменту, ситуацією у житті групи.

Література:

1. Аникин Д. А. Память как социальный феномен. Известие Саратовского университета. Новая серия. 2007. – Том 7. Серия «Философия. Политология. Педагогика». – Выпуск 1. – С. 3–9.
2. Колеватов В. А. Социальная память и познание. – М., 1984. – 190 с.
3. Лотман Ю. М. Память культуры. – Семиосфера. – СПб.: «Искусство-СПБ», 2000. – 704 с.
4. Рикёр П. Память, история, забвение / пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
5. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология. – СПб.: Алетейя; 2000. – 509 с.
6. Hallbwahs M. The Collective Memory. – English translation – Cambridge Univ. Press, 1950.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Донбаського державного педагогічного університету, протокол № 14 від 12 червня 2012 року